І ось сільська школа за спиною2. Батько наш виношує зухвалий план віддати свого шмаркатого Івана в гімназію. Все, що вимагалося від Івана, він зробив: екзамени в гімназію склав. Справа залишалася за Юхимом Сенченком — його батьком, бо це ж йому прислали з нової, щойно відкритої гімназії сповіщення: ваш Іван зарахований3. Щоб дістати право на навчання, треба внести 40 карбованців плати за першу половину навчального року. А після Нового року — ще 40 карбованців — за другу.

Я й досі пам'ятаю вигляд того папірця. В гімназії друкарської машинки ще не було, написаний папірець був від ;,уки гарним почерком, яким писали канцелярські калігра фісти того часу: рівно, красиво, кожна літера, як окремий маленький горобчик, навіть неписьменний відрізнить літеру а від літери о чи там и.

Сіли ми біля столу, прочитали ту цидулу. Вісімдесят карбованців! Легко сказати! А де їх взяти, коли батько за все своє життя більше як п'ятнадцять-двадцять карбованців за літній місяць не виробляв. Корова в ті часи коштувала двадцять карбованців. Отже, щоб провчитися рік, треба було продати чотири корови. Щоб провчитися вісім років — навчання в гімназії було розраховане на вісім років,— треба було вигнати на ярмарок цілу череду — тридцять дві корови! А у нас вона була тільки одна та й на ту років п'ять-шість збиралися!

Отож, не судилася Іванові Червоноградська гімназія! А це ж саме для неї посеред великого міського вигону поставлений був довгий двоповерховий будинок, мурований з червоної цегли. Оградка теж була — викладена з червоної цегли і була вища за людський зріст, тому зсередини схожа на широкий і довгий ящик. Що у тому дворі робили гімназисти, ніхто й ніколи не бачив. І я не дізнався, бо через рік попхався у міське училище, яке вже було перейменоване на Вище початкове училище. Призначене воно для міських хлопців невисокого рангу.

Моїми товаришами там були діти місцевих бондарів, слюсарів, візників, конторських службовців, дрібних торговців. Програма цього училища розрахована на чотири роки навчання, а коли пригадати, що кожен з нас закінчив перед цим трирічну нижчу початкову школу, то й вийде, що за обсягом знань те моє училище дорівнювало сучасній семирічці. Крім предметів гуманітарного циклу, там вивчали, і дуже старанно, геометрію, арифметику, алгебру.

Директором училища був тоді Георгій Микитович Сепєтий, спеціаліст з математичних наук. Він викладав у нас геометрію; на алгебру школа запросила Міллера. Цей чоловік так вів свій предмет, що я полюбив алгебру, старався запам'ятати всі тонкощі її перетворень і — преуспів у цьому. Містилося Вище початкове училище в давньому, але ще цілком пристойному одноповерховому будинку.

Крім чотирьох класів, у приміщенні була ще кімната для сторожа Івана і вчительська, яка виконувала водночас функцію фундаментальної бібліотеки. В цій фундаментальній бібліотеці стояли тісними рядами зібрання творів класиків. Учні сюди часом зазирали, але фундаментальної боялись.

Зате любили нашу звичайну, не фундаментальну — шкільну бібліотеку. Вміщалася вона з три чи чотири книжкові шафи і містилася в другому класі, очевидно, з якоїсь причини він був краще пристосований, ніж інші. Можливо, просторіший...

У Вищій початковій своїй школі я вчився нерівно, але з певною закономірністю. В першому класі — на двійки і трійки. В другому — на трійки і четвірки. В третьому — на четвірки і п'ятірки, четвертий клас колекціонував всі оцінки так, що двійки сусідували з п'ятірками, а трійки з четвірками. Взагалі ж з другої половини року починаючи, мої п'ятірки вийшли наперед і отак почетом і супроводили мене до кінця навчання. Така надійна підпора укріпила мене. Я став дужим — і це пригодилося мені, коли після закінчення навчання довелося йти на жнива.

Війна... Щоразу відбувалися нові й нові мобілізації. Нарешті добралися і до тих, що на той час мали вже по сорок років. Нашому ж батькові було тільки тридцять дев'ять. То й він поплив у той воєнний кривавий світ. На господарстві зостався я зі своїми п'ятірками, мамою і сестрою. Літо було жарке й урожайне. Дідусь Олександр Терентійович зібрав і спорядив мене на жнива. Навчав, як косу клепати, як мантачити її, як "попускати" косу, тобто як ставити її під більшим кутом і, навпаки, — як кут цей зменшити.

Я навчався приробляти грабки, ставити їх то вище, то кижче залежно від висоти й густоти стіностою, і ще .багато чого навчився, отож докладав усіх сил, щоб груди мої були дужі, руки невтомні, долоні щоб не боялися пухирів: хто б не взявся вперше за косу, той неодмінно прикрасить долоні свої водянистими пухирями. Не треба боятися й болю в попереку. Він буде, неодмінно буде, але цей біль не болючий, не на хворобу, а на здоров'я, поболить тільки перших три дні, потім належні м'язи затужавіють, стануть еластичними, міцними і вже не будуть нічого боятися. Навпаки,— встанеш уранці, потягнешся, то мускули так і заспівають: "Оце б вийти у поле', стати у ручку!"

Є роботи набридливі, одноманітні, задушливі, наприклад, копання або молотьба ціпом. Ці роботи людину не підносять, навпаки, пригнічують її. Але коса, але косіння в полі, в степу!.. Ти йдеш, і навколо тебе хвилюється зелений світ, біжить аж до обрію! Суто море, океан! ї над ним пташки в небі, над ним табунці білих химерних літніх хмарок, над ним саме сонце — цей генерал-генералісимус над усіма небесними зорями! Жарко — не сказати як! Піт виступає на обличчі, малює на спині "орлів", часом здається, що аж сили забракне...

Та то лише на момент. Бо ось не знати звідки вихопився легіт,— такий вітерець блаженно прохолодний,— війнув крилом, прогнав повітряну хвильку через ваші плечі, через голову, зазирнув під розстебнену сорочку і враз зробив так, що розбуркав у грудях ваших всю агресивну їх силу: груди хапнули велетенський ковток степового повітря, мускули на руках нап'ялися канатами, випнулися у всій своїй

еластичній гарноті, ноги зробили новий ривок. І зашуміла коса, підтинаючи під корінь зелено-золотисту стіну пшениці. Мов і не було втоми, отієї хвилинної слабості.

В один з пізніших років при новому розподілі землі на нашу сім'ю припало десять десятин поля! Десять десятин! Це був соціальний стрибок. Для мене він пов'язався з стрибком естетичним. Не було другого такого моменту в моєму житті, коли б я більше втішався своєю силою, своєю витривалістю, своїм умінням вести широку ручку на всі гони, а гони в наших краях мали тоді двісті п'ятдесят метрів уздовж! Тоді ж в арсеналі моїх естетичних цінностей до білих небесних хмарок і синього-синього неба долучилися білі батистові хусточки і сині-сині та карі-карі оченята!

Отож естетика моя стала більш земною, більш повнокровною, теплою. Надто вабили серце оті білі батистові хусточки! Вони мигтіли там і там на всьому просторі поля, також і на суміжних нивах. Одна така хусточка весь час пливла поперед мене. Хто вона? Що вона? Косою можна замахуватися так, щоб аби торкнутися золотистого сті-ностою. Мені ж потрібний був шалений темп. Які ж чудеса виробляли тоді мої позалізнілі руки, оповиті потугою плечі!!

Я йшов напролом, кидав за спину покоси. О, коли б їй, отій білій хусточці, було хоча б сімнадцять-вісімнадцять літ! Вона ж вибилась із цього габариту. Як обернулась і посміхнулась, я побачив усі тридцять п'ять років! Тридцять п'ять років! Тоді це було дуже багато. Отже, теорія відносності існує спрадавна.

У перший отой рік, коли ми в поле виряджалися з мамою, мені належало скосити 14 саженів жита, ледь не три чверті десятини. ї я взявся щільно до роботи. Коли надвечір на нашу ниву приїхав дідусь Олександр Терентійович — з нивою було вже покінчено. Вона лежала в покосах, рясніла снопами. І дідусь Олександр Терентійович, зиркнувши на .мене, сказав:

— Нічого, вітру багато має! — Тоді я вважав, що це похвала вищого ступеняс Згодом виявилось, що це була лише перша частина формули. Повністю формула мала б такий вигляд "Вітру багато та, видно, розуму .мало!" Рідний дідусю! Твоя правда була, та скажи, де б тоді було тому розумові взятися з п'ятнадцять літ?

До вечора долоні розболілися, враження таке бз ло, що там щось почало наривати. Мама наша спустилася в погріб, назбирала вершків... Ах, ці вершки! Вони завжди з'являлися на світ білий, коли постає потреба в швидкій медичній допомозі. Чи то обсіяли ноги "курчата", чи губи пошерхли, чи лубом взялася шкіра на руках — одразу ж з'являлися вершки. Цілюща сила їх була поза сумнівом. Медична сила.

Мали вершки й естетичну силу. Хто з дівчат і молодиць не виставляв супроти згубної дії літнього сонця й вітру благосної дії свіжих вершків?! Личко після свіжих вершків через кіч ставало немов вимитим, шкіра красиво рожевіла, очі виблискували, серце на магніт оберталось, щоб намертво ловити зрадливі хлопчачі душі. Цілющими вершки показали себе і супроти роздавлених водянок на долонях. Дія вершків настроїла мене на добрий лад.

На другий день, уже після пізнього снідання, із степу повернувся Іван Корнійович, наш сусіда, він розповів нашій мамі два чи три анекдоти, на закінчення сказав, що біля балки пшениці не доспіли. "Доспіють ще днів через два-три. Так що на п'ятницю, Іване, збирайся!" Іван — це був я. На п'ятницю, а сьогодні тільки вівторок! І тут я подумав: "А що було б, коли б пшениця біля балки поспіла не в п'ятницю, а завтра, а то й сьогодні?! Як би я її узявся косити з отакими руками?!"

Отож, естетична оболонка в мене — косар. З ділової точки зору я так і залишився учнем старших класів Вищого початкового училища, до того ж учнем зіпсутим. Я вже не можу жити без мандрівок по своєму Червонограду; не можу, щоб не совати носа в прохолодний затишок .міської бібліотеки з її товстезним каталогом; не можу жити без

газетних кіосків, без їх барвистих розкладок, де можна побачити найостанкіші з останніх новинок.

Газет я ще не читаю, але журнал "Огонек" вже западає уз око, вже ті ж самі очі починають бігати по книжкових новинках. І ось на одній такій розкладці мені довелося побачити маленьку книжечку у виданні "Універсальної бібліотеки", /штор книги — Еміль Верхарн, назва — "Вірші і поеми"5, переклад здійснив Валерій Брюсов6. Обидва — і Верхарн, і Брюсов — були мені невідомі, ні про одного з них я нічого не чув, але обидва мали такі звучні імена й прізвища!

Ви тільки прислухайтесь, як це звучить! Еміль Верхарн!-Валерій Брюсов! Мало тоді було Валеріїв на нашій землі, а Верхарна і зовсім ні! Автори загітували мене, і я книгу купив. Діло було в жнива. Треба було утрамбувати тік. Садиба наша на піску стояла. Завдання полягало в тому, щоб на цю піщану основу навозити якийсь шар чорно-землі, цей шар ущільнити, розгладити і рівно утрамбувати до блиску, щоб зерно на току пливло, куди горнуть його, і не застрявало в землі.

У нас серед степу стояла могила, стара, поруйнована. Наші шукачі скарбів давно вже обстежили її, попроколювали своїми щупами і вздовж і впоперек. Ці проколини були чистим скарбом для всього живого, що плодилося у степу і заселяло всякі ямки і нірки. Які тільки жучки і павуки там не знайшли собі захисту! В одну нірку під могилою сховалася сполохана нами змія. Це була добра ознака. Коли є гадина, то мусить бути і скарб, який охороняє вона! Має там бути золото, срібло, дорогоцінні камені! Ну, Іване, копни трохи! Хай у тебе буде ще одна професія — шукач скарбів! Повний віз під наглядом брата вирушив додому, на тік. Шукач скарбів залишився на могилі. І знову діло показало, як багато було вітру в нього! І в нього, і в степу!

Наша річка Берестова була чепурушка, любила барви, розкішні зелені береги, очерети у три людських зрости, лози і верболози, оповиті куренями хмелю. А ще любила диких горличок, солов'їв і верби наші, звичайні червоноградські верби, зелені, кучеряві і такі високі, що під

саме небо. Ні джунглястих очеретів, ні куренів, обповитих хмелем, ні лоз, ні верболозів з моєї могили не було видно, вони маліли на відстані й зникали. Не зникали лише красуні наші, чепурушки, наші вродливиці — червоноградські верби. Вони так височіли, так зеленіли, так пильно стежили за своїми берегами, що зелену, кучеряву, вимальовану ними смугу можна було бачити в один бік мало не до Харкова, а в другий — чи не до самої Полтави.

І як же ж раділо сонце вітрам і просторам, на кучеряве вбрання Берестової! Ще й мінилося щоразу. За п'ять кілометрів від могили мало один вигляд, за десять — другий. А око ж охоплювало всі двадцять п'ять кілометрів її течії! Які ж це були скарби краєвидів! Які сполучення барв являлися людським очам! А ще ж білі хмари на небі, а ще ж далека-далека лінія залізниці з гарно вимальованими паровозиками, з такими вагончиками, що мигтіли між гіллям і кронами далеких верб.

Шукача скарбів з мене не вийшло. Змія, яка ховалася в норі під могилою, була не гадюка, а вуж з блідими оку-лярчиками на голові. Що може охороняти такий безпомічний гад? Віра моя в нове покликання вичерпалася, я спересердя стьобнув вужа гілкою полину. Вуж, не озирнувшися, мерщій дременув у зарослі нехворощі. Я сів на горбик і розкрив книжку. Ніколи мені книги не приносили такої радості, як у ті роки. Шевченко7 розкрив мені очі на долю рідної країни, Верхарн — на світ. Він розсунув мої горизонти, переніс за далекі моря й океани, на бурхливі площі міст; розповів про бунти на тих площах, про трибунів народних, про міста-спрути, про золото, що з усіх кінців світу стікає в сейфи й підвали владоможців.

Залізниця оперезувала наше місто з півдня; з нашого двору видно було, як по ній сунули довжелезні состави в один бік — на Лозову 8, в другий — на Полтаву. До цього часу я прочитав чимало всяких поетичних творів; були в руках у мене і Щоголів9, і Грінченко 10, і Самійленко 11, і Олесь12, та ніколи й ніде, ні в одній збірці не зустрічав ні поїзда, ні паровоза, не згадувалися в них і вагони ні першого, ні другого, ні третього класу. Я, звісно, бачив усе те, милувався і далекими

поїздами, і такими самими далекими паровозами, повитими млою, і зеленню верб, але й на думку мені не спадало, що про все це можна писати вірші, що можна захоплюватися цими дивними витворами людських рук, що такий состав можна поставити поруч з чумацькою мажею, ба, навіть, поперед неї!

Верхарн говорив мені, наполягав, наказував, що не тільки можна, а й слід, що без цього поезія не охопить всього багатства життя. В степу на предковічній могилі взяв у руки книжку один хлопець, після роботи поклав її вже інший — багатший, зіркіший. Вуж далеко не втік у нехворощу: незабаром повернувся до своєї нірки. Копач скарбів зняв своє засудження з бідолашної тварини. Ні, йому таки було що оберігати отут серед степу. І цю старовинну поезію могил, і оту поезію новітню — там, на обрії з зеленими вербами і далекими составами в ряд з невтомними паровозами,..

1974

1 — В е р х а р н Еміль (1855—1916) — бельгійський поет, драматург, критик. Збірка віршів "Міста-спрути" (1895), присвячена капіталістичному місту, мала революційне спрямування, розкривала могутній талант Верхарна як художника-урбаніста поряд із його знаменитими творами, позначеними впливом символізму.

2 І ось сільська школа за спино ю.— Трирічна початкова школа, яку І. Сенченко відвідував у рідному селі Шахшка в 1908—1911 рр.

3 ...п рислали з нової, щойно відкритої гімназії сповіщення: ваш Іван зараховани й.— 1911 р. І. Сенченко успішно склав іспити в Червоноградську гімназію. Однак через матеріальні труднощі батьки не змогли внести плату за навчання, і через рік він перейшов у міське училище, перейменоване того ж року у Вище початкове училище.

4,5 "О г о н ё к" — громадсько-політичний і літературно-художній журнал. Виходить у Москві з 1923 р.

6 Брюсов Валерій Якович (1873—1924) —російський радянський письменник. Своїми вчителями називав Пушкіна, Верхарна, Тютчева. Його перу належать переклади творів Е. Верхарна, зокрема зібрані у книзі "Лирика и поэмы".

7 Шевченко Тарас Григорович (1814—1861) — український письменник, поет, художник, мислитель, революційний демократ.

8 Лозова — місто обласного підпорядкування, розташоване на півдні Харківської області, центр Лозівського району. Один з найбільших залізничних вузлів Південної залізниці. Поселення Лозова засноване в кінці 60-х років XIX ст.

9 ОД о голів (Щоголев) Яків Іванович (1823—1898)—український поет. Належав до харківської школи романтиків.

10 Грінченко Борис Дмитрович (літературні псевдоніми — Василь

Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 1863—1910) — український

письменник, вчений і громадський діяч.

II Самій лейко Володимир Іванович (літературні псевдоніми —

В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний та ін.; 1864—1925)— украї н-

ський письменник.

12 Олесь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944) —український поет.